

УДК 347.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.15>

ПРАВО ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Кучер В.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри загальноправових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-0877-5735
e-mail: kucherlviv@ukr.net*

Кучер В.О. Право власності в умовах воєнного стану.

Право власності є одним із фундаментальних прав людини, що гарантується як національним законодавством, так і міжнародними нормативно-правовими актами. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод людини і громадянина із зазначенням строку дії цих обмежень Конституція України та інші нормативні акти допускають можливість обмеження права власності в інтересах національної безпеки, що зумовлює потребу визначення балансу між приватним інтересом власника і публічним інтересом держави. Під час дії правового режиму воєнного стану цей баланс інтересів відіграє важливе значення та впливає на порядок реалізації власником наданих йому повноважень та здійснення права власності.

Право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. Особа може бути позбавлена права власності або обмежена у його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом.

Хоча міжнародне право покликане захищати права людини, в тому числі право власності, воно все ж допускає певні обмеження. Так, у статті 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначено, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права.

Право власності в умовах воєнного стану зазнає значного впливу з боку держави, що зумовлено потребами національної безпеки та оборони. Обмеження права власності мають бути чітко регламентовані законом. Це зумовлює потребу адаптувати цивільне законодавство до дії правового режиму воєнного стану, в тому числі створення механізмів компенсації та спрощення процедур захисту права власності.

Реквізиція майна в умовах війни повинна бути чітко регламентованою, мати обґрунтований і тимчасовий характер, супроводжуватися справедливою компенсацією. Тому доцільно розробити єдину методику оцінки майна, яке підлягає примусовому відчуженню, та встановити чіткі строки для повного відшкодування його вартості.

Ключові слова: права людини, воєнний стан, правовий режим воєнного стану, національна безпека, інтереси суспільства, обмеження прав, цивільне право, цивільне законодавство, право власності, реквізиція, захист цивільних прав, здійснення цивільних прав, відшкодування шкоди, Європейський суд з прав людини.

Kucher V.O. Property rights in martial law.

The right to property is one of the fundamental human rights, guaranteed by both national legislation and international regulatory legal acts. In conditions of martial law or a state of emergency, certain restrictions on the rights and freedoms of a person and a citizen may be established, indicating the period of validity of these restrictions. The Constitution of Ukraine and other regulatory acts allow for the possibility of restricting the right to property in the interests of national security, which necessitates the need to determine the balance between the private interest of the owner and the public interest of the state. During the legal regime of martial law, this balance of interests plays an important role and affects the procedure for the owner to exercise the powers granted to him and the exercise of the right to property.

The right to property is inviolable. No one may be unlawfully deprived of this right or restricted in its exercise. A person may be deprived of the right to property or restricted in its exercise only in cases and in accordance with the procedure established by law.

Although international law is designed to protect human rights, including the right to property, it nevertheless allows for certain restrictions. Thus, Article 1 of Protocol No. 1 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms stipulates that every natural or legal person has the right to peaceful possession of his property. No one may be deprived of his property except in the interests of society and on the conditions provided for by law and the general principles of international law.

The right to property in times of martial law is subject to significant influence from the side of the state, which is due to the needs of national security and defense. Restrictions on the right to property must be clearly regulated by law. This necessitates the need to adapt civil legislation to the operation of the legal regime of martial law, including the creation of compensation mechanisms and simplification of procedures for the protection of property rights.

Requisition of property in times of war must be clearly regulated, have a justified and temporary nature, and be accompanied by fair compensation. Therefore, it is advisable to develop a single methodology for assessing property subject to compulsory alienation and establish clear deadlines for full compensation for its value.

Key words: human rights, martial law, legal regime of martial law, national security, public interests, restrictions of rights, civil law, civil legislation, property rights, requisition, protection of civil rights, exercise of civil rights, compensation for damage, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Конституція України як Основний Закон держави у статті 3 проголошує, що людина, її життя і здоров'я є найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Право власності є одним із фундаментальних прав людини, що гарантується як національним законодавством, так і міжнародними нормативно-правовими актами. Воно забезпечує стабільність соціально-економічних відносин, виступає запорукою особистої автономії людини та громадянина.

Для демократичного правового режиму реалізація права власності повинна здійснюватися на принципах, що впливають із законодавства та політики забезпечення безпеки держави. До останніх можна віднести: принципи правового захисту громадян і їхньої власності, національної безпеки, законності, гарантії відновлення прав та свобод [1, с. 36].

Порушення права власності під час дії правового режиму воєнного стану можуть стосуватися результату безпосередніх бойових дій в конкретній місцевості (знищення майна, його пошкодження, викрадення) або бути зумовленими воєнним станом, який не є прямим наслідком проведення воєнних дій в певній місцевості, а опосередковано пов'язані з їх проведенням (привласнення майна окупантами, знецінення речей, недоступність майна для використання у зв'язку з окупацією, додаткові витрати матеріального характеру, пов'язані з переселенням або переміщенням бізнесу) [2, с. 64].

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод людини і громадянина із зазначенням строку дії цих обмежень (стаття 64 Основного Закону). Конституція України та інші нормативні акти допускають можливість обмеження права власності в інтересах національної безпеки, що зумовлює потребу визначення балансу між приватним інтересом власника і публічним інтересом держави. Під час дії правового режиму воєнного стану цей баланс інтересів відіграє важливе значення та впливає на порядок реалізації власником наданих йому повноважень та здійснення права власності.

Стан опрацювання проблематики. Питання, пов'язані зі здійсненням власником права власності під час дії правового режиму воєнного стану були предметом спеціальних досліджень таких вітчизняних науковців, як У.Б. Андрусів, А.Б. Гриняк, О.В. Дзера, І.О. Дзера, І.І. Комарницька, І.О. Костяшкін, В.І. Крат, В.М. Коссак, Н.С. Кузнєцова, Р.А. Майданик, І.В. Спасибо-Фатєєва, Р.О. Стефанчук, О.С. Франков, Є.О. Харитонов, А.А. Цибань, Р.Б. Шишка, Я.М. Шевченко та ін. Однак, проблеми здійснення та захисту права власності під час дії правового режиму воєнного стану залишаються важливими та не втрачають своєї актуальності. Питання застосування

інституту реквізиції набуває особливого значення, при чому недостатньо розробленими є порядок здійснення реквізиції майна в умовах воєнного стану та відшкодування його вартості.

Метою статті є розкриття змісту цивільно-правових відносин, пов'язаних з оплатним примусовим відчуження майна власника на користь держави та вдосконаленням його порядку.

Виклад основного матеріалу. Дефініція «воєнний стан» була сформульована законодавцем у Законі України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. Відповідно до ст. 1 зазначеного закону воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [3].

Воєнний стан, введений Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. [4], передбачає можливість застосування заходів, що обмежують конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України. Також можуть вводитися тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

Права і свободи особи є невід'ємною частиною її існування, а тому потребують належного захисту при їх порушенні.

Статтею 41 Конституції України визначено, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Крім Конституції України право власності регулюється такими нормативно-правовими актами, як Цивільний Кодекс України від 16 січня 2003 р. (далі – ЦК України), Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р., Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1 липня 2004 р., Закон України «Про приватизацію державного і комунального майна» від 18 січня 2018 р. та іншими.

Відповідно до ст. 321 ЦК України право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. Особа може бути позбавлена права власності або обмежена у його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом.

Одним з важливих інструментів, що застосовуються в умовах воєнного стану для забезпечення потреб держави є реквізиція [5, с. 1740]. Примусове відчуження майна в умовах правового режиму воєнного стану має своїм наслідком припинення права власності через примусове відчуження майна, яке відбувається без згоди власника, а тому становить один із випадків втручання в право власності особи [6, с.520].

Відповідно до ст. 353 ЦК України в умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості.

Крім того, Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21 жовтня 1993 р. [7] також передбачає можливість залучення майна юридичних та фізичних осіб до забезпечення потреб Збройних Сил України, що, у свою чергу, ставить питання про баланс між публічним інтересом і гарантіями приватної власності. Відповідно до ст. 22 зазначеного Закону громадяни зобов'язані надавати в установленому порядку під час мобілізації будівлі, споруди, транспортні засоби та інше майно, власниками яких вони є, Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, силам цивільного захисту з наступним відшкодуванням державою їх вартості в порядку, встановленому законом.

Аналізуючи зміст ст. 353 ЦК України, можна стверджувати, що об'єктом реквізиції може бути будь-яке майно, в тому числі рухоме та нерухоме. Звергнуто увагу на питання недосконалості

нормативного регулювання примусового вилучення земельних ділянок під час дії правового режиму воєнного стану [8, с. 172; 9]. І.О. Костяшкін та В.А. Навроцький зазначали, що Земельний кодекс України не виділяє реквізицію серед підстав припинення права власності на земельну ділянку так і підстав набуття права державної власності. Науковці запропонували внести відповідні зміни в земельне законодавство та доповнити Земельний кодекс України нормами, які б регулювали безпосередньо порядок здійснення реквізиції земельної ділянки [9, с. 155].

Важливо розрізняти поняття відчуження та вилучення майна. Згідно із Законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17 травня 2013 р. [10], примусове відчуження майна передбачає позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, що переходить у власність держави, з наступним повним відшкодуванням його вартості.

Як зазначає А.О. Скриннікова питання отримання компенсації законодавцем умовно поділено на два варіанти, коли відбувається попереднє повне відшкодування вартості примусово відчуженого майна та коли має відбутися наступна повна компенсація за примусово відчужене майно. Процедура отримання наступної повної компенсації за примусово відчужене, в умовах правового режиму воєнного стану майно передбачає: колишній власник або уповноважена ним особа після скасування правового режиму воєнного стану, звертається до територіального центру комплектування та соціальної підтримки за місцем відчуження майна із заявою, до якої додають акт і документ, що містить висновок про вартість майна [11, с. 259].

У разі реквізиції майна його попередній власник може вимагати взамін надання йому іншого майна, якщо це можливо (ч. 5 ст. 353 ЦК України). Проте цей порядок за законодавчому рівні нормативно не врегульовано.

Реквізиція майна супроводжується регламентованим документальним оформленням. Так, для підтвердження факту примусового відчуження майна складається акт, вимоги до якого визначаються Законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17 травня 2013 р.

Під час дії правового режиму воєнного стану непоодинокими є випадки звернення до суду за захистом порушеного права власності. Так, захищаючи своє конституційне право власності, позивачка звернулася до суду з вимогою скасувати акт від 13.03.2022 р. про примусове відчуження або вилучення майна (автомобіля) для потреб держави, який, на її думку, призвів до порушення її конституційних прав володіння та користування майном. Суд першої інстанції позов задовільнив, вказавши на неподання відповідачами належного обґрунтування необхідності вилучення спірного автомобіля для потреб держави: наявності в нього характеристик, що дозволяють залучити його до виконання відповідних завдань в умовах воєнного часу, необхідності використання саме цього майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану, що є необхідною умовою примусового вилучення майна відповідно до ст. 1 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану».

Не погоджуючись з рішенням суду першої інстанції, Одеський апеляційний суд у постанові від 04 березня 2024 р. зазначив: механізм передачі, примусового відчуження або вилучення майна у юридичних та фізичних осіб для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану визначає Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17 травня 2012 р. Про примусове відчуження або вилучення майна складається акт. Право державної власності на майно виникає з дати підписання акта. У разі примусового відчуження майна до акта додається документ, що містить висновок про вартість майна на дату його оцінки, яка проводилася у зв'язку з прийняттям рішення про його примусове відчуження.

Одеський апеляційний суд вказав, що акт про примусове відчуження або вилучення майна не є індивідуальним правовим актом. Він служить лише підтвердженням події примусового відчуження або вилучення майна і є підставою для подальшої компенсації. Скасування вказаного акту не тільки не призведе до відновлення порушеного права, а й позбавить можливості на відшкодування вартості майна, що передбачено ст. 9 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану», після скасування правового режиму воєнного стану [12].

Хоча міжнародне право та міжнародні конвенції покликані захищати права людини, в тому числі право власності, вони все ж допускають певні обмеження. Так, у ст. 1 Протоколу № 1 до

Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначено, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів [13].

Відповідно до Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Іванов проти України» від 15 жовтня 2009 р. зазначено, що позбавлення власності можливе лише у тому випадку, якщо воно здійснене у «інтересах суспільства» і «відповідно до вимог передбачених законом». Більше того, повинно бути досягнуто «справедливого балансу» між вимогами загального інтересу суспільства і вимогами захисту основних прав осіб [14].

В.М. Коссак та У.Б. Андрусів звертають увагу, що для визначення правомірності втручання у право приватної власності (у тому числі шляхом експропріації) необхідно враховувати елементи трискладового тесту: законність втручання; легітимна мета, тобто суспільна необхідність; пропорційність, тобто забезпечення справедливого балансу між застосовуваними засобами та очікуваною метою, не покладення на особу надмірного тягаря [8, с. 171].

Висновки. Право власності в умовах воєнного стану зазнає значного впливу з боку держави, що зумовлено потребами національної безпеки. Обмеження права власності мають бути чітко регламентовані законом. Це зумовлює потребу адаптувати цивільне законодавство до дії правового режиму воєнного стану, в тому числі створення механізмів компенсації та спрощення процедур захисту права власності.

Реквізиція майна в умовах війни повинна бути чітко регламентованою, мати обґрунтований і тимчасовий характер, супроводжуватися справедливою компенсацією. Тому доцільно розробити єдину методику оцінки майна, яке підлягає примусовому відчуженню, та встановити чіткі строки для повного відшкодування його вартості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Котерлін І.Б. Принципи обмеження права власності в умовах воєнного стану. *Право та суспільство*. 2024. № 2. С. 32–37.
2. Даниленко О.В. Захист права власності в умовах воєнного стану: питання теорії та практики. *Право і суспільство*. 2024. № 4. С. 60–71.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
4. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
5. Резворович К.Р., Сторчеус Я.С. Право власності та його захист в умовах воєнного стану. *Наукові інновації та передові технології*. 2025. № 6. С. 1735–1745.
6. Спасибо-Фатєєва І.В. Право власності: способи захисту крізь призму судової практики: монографія. Х.: ЕКУС, 2023. 616 с.
7. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21 жовтня 1993 р. № 3543-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.
8. Коссак В.М., Андрусів У.Б. Реквізиція як підстава припинення права власності в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2023. Том 1. Вип. 76. С. 169–175.
9. Костяшкін І.О., Навроцький В.А. До питання правового забезпечення реквізиції земельної ділянки. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2024. Випуск 86: частина 3. С. 150–156.
10. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану: Закон України від 17 травня 2013 р. № 4765-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text>.
11. Скриннікова А.О. Обмеження права власності на майно в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2024. Випуск 83: Частина 1. С. 256–260.

12. Постанова Одеського апеляційного суду від 04 березня 2024 р. у справі № 521/13792/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117571087>.
13. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text.
14. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Іванов проти України» від 15 жовтня 2009 р. (Заява № 40450/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479#Text.